

כאמור הציב לו את דרכו של בעל „חיי אדם” כדוגמא, אך בצד ההלכה הפסוקה הוסיף „נתיב ים” לציון המקורות, „דרך תשובה” הכולל הכרעות מספרי התשובות של האחרונים, על דרך „שערי תשובה” ו„פתחי תשובה” ו„דרך תבונות” להלכות מחודשות שהוכרעו על ידו.

לאחר שעלה לירושלם אף ראה בכך חובה המוטלת עליו: „המקום פעה” ק גורם, מכל שכן כי כולנו אנשי מעמד, ושלוחי כל אחינו שבגולה אנחנו, על כולנו מוטל עבודת הקדש, ולעמול בכל כוחינו בכל הטוב והמועיל, אשר למעלה מהשמש, ועל כל אחד ואחד לפי ערכו, לתקן מה לטובת הכלל, וגם כי בנמצא פעה”ק ספרים הרבה מגדולי יקירי הערך, רבותינו גדולי הספרדים והאשכנזים ז”ל, וכאשר באמת בהרבה מקומות הבאתי מתשובות גדולי הספרדים, אשר המה יקרי המציאות בחו”ל, אם כי גם כאן ישנן מניעות „מגודל החלישות ויסורי א”י המצויים בעוה”ר, אשר לטורח גדול העיון, ומכל שכן הכתיבה, ובפרט בעסק הדפוס שהדפוסין מצויים פעה”ק, אך למשא גדול וכבד הוא על המחבר מחמת החסרון המצוי, ומכת מדינה היא חסרון כיס”⁶⁶.

דוגמא נוספת על מאמציו לזכות את הרבים הוא הקונטרס „פלגי מים” שבו כלל את דיני „המפליג בספינה בימים ובנהרות, בספינות גדולות וקטנות ורפסודות, וביחוד איך ינהגו ההולכים על הספינה ביום השבת”, וכדבריו „אשר שמעתי וראיתי בעיני, כמה דברים שנכשלים בזה הרבה, ועל פי רוב מחסרון ידיעה, כי ישראל קדושים הם, שכן הוא על דרך מאמרם ז”ל (בסוף יומא ובשבת קט) והנשאל הרי זה מגונה, כה בענין זה, אם יארע לידו עובדא בעודו על הספינה, ויסתפק בענין זה מה יעשה? הילך לדרוש את פי המורה? או יעלה על התיבה והמגדל, ליקח ספר לעיין בו?, ובדבר זה וכיוצא החיוב להיות בקי בעל פה, למען דעת המעשה אשר יעשה לעת הצורך — — — לזאת הבאתי כל פרטי דינים אלו בקונטרס הלזה, אשר בנקל להיות בקי ביום או יומיים, וגם בנקל ליקח אתו בכנפי כסותו, אף בהיותו על הספינה”⁶⁷.

בספרים שהוציא לאור בירושלם הדפיס על העטיפות הודעה כי בידו נמצא חלק שני על חו”מ מוכן לדפוס, והוא מעונין למסור אותו לכל מי שיהא נכון להדפיסו על הוצאותיו (ראה „הספרים העבריים שנדפסו בירושלם” לשי’ הלוי, ע’ 92 מספר 221, וכן שם בעמוד 130). בספרו זה ראה מפעל חייו, ובסוף צוואתו („שפתי ישנים” י”ב ע”א) הביע משאלתו להדפיס „ספר החיבור שלי בכתב יד, אשר הוא על חו”מ חלק ב’, והוא נגמר כלו זה כמה שנים בהעתקה ברורה יומטר לחתני ר’ מנחם מענדל נ”י, ואבקשו מאד לחקור נא אצל המדפיסים בחו”ל, ולכתוב בעלי העתים (בעתונים), אולי אפשר להדפיסו בלי שום ריוח, ואדרבה ליתן לו איזה סך, ולקבל את החבורים, והוא על דרך נתיבות השלום חלק א’, ויותר טוב ממנו, ויהיה מתקבל אי”ה וגם חלק ראשון נתקבל ת”ל, נא ישתדלו בזה”.

בסוף קונטרס „עגונות” על סימן סו”ב מאהע”ז (ווארשא תרכ”א) הוסיף איזה „שו”ת פרטיות”. מכתביו שנשארו בכתב יד נדפס „קונטרס בכללים וספקות בפלוגתא” ב”סיני, כרך י”א (קג—קכה).⁶⁶ מהקדמתו לספר „נתיבות השלום” ירושלם תרל”ה, ובנוסף שונה גם בהקדמת יתר ספריו שהופיעו בירושלם.

בהקדמה לספרו „שנת השבע”, הוא מציין ש„קונטרס זה שנדפס פעה”ק — וגם בחו”ל כמה פעמים”, אך שום מהדורה של הספר בחו”ל לא נרשמה ע”י רושמי הספרים.⁶⁷ קונטרס „פלגי מים” (הנלווה לספר „מי מנוחות”), ירושלם תרכ”ו, ללא פגינציה, י”ד ע”ב. בהקדמתו הוא מציין מסיבות חיבורו „גם מאשר לפי בגיזת הזמן, דכעת כמדומה שאהיה מוכרח בקרוב להתרחק על משך מה מנחלת ה’, ולעבור בארחות ימים בהכרח שלא ברצוני, כן יביאני השם לשלום בקרוב, ויזכני לישוב על התורה ועל העבודה בהר ציון, ולזאת חיברתי הקונטרס הזה לתועלת רבים כמוני, ואולי בזה יכופר עוני”.

אם ספרו „נתיבות השלום“ הוציא לו מוניטין בין גדולי ההלכה, הרי כוחו הגדול בדרוש משתקף בפתיחותיו הנרחבות לספריו ההלכתיים, בהספדים שהשמיע והובאו לדפוס, בדרשות הבודדות שנספחו לספריו או לספרי אחרים. להגדה של פסח אף חיבר פירוש מיוחד בשם „נופת צופים“ (ווארשא תר”ך)⁶⁸.

כן צירף הערותיו לספר „גאון אברהם“ לרבי אברהם משקלוב (אודיסה תרכ”ד), ולספר זכרון למשה לרבי משה ראשקס (אודיסה תר”ל)⁷⁰.

למורשתו הרוחנית יש לצרף את צוואתו בשם „שפתי ישנים“, שהובאה לדפוס ע”י נכדו ר’ פייבל לבל (אפטייקר), ובפתח הדברים הוא מציין את מטרותיו „למען ישמע העם אמרות טהורות, היוצאות מעט איש, אשר כל ימי חייו, עד שיצאה נשמתו בקדושה ובטהרה עסק להרביץ תורה בישראל, ולטעת אמונה טהורה ויראת אלקים בלבות בני ישראל“⁷¹.

ועניוּתו המופלאה באה לידי ביטוי בסעיף הראשון של צוואתו, כאשר הוא מצווה לא לכתוב על מצבתו שום תואר רק „פ”נ משה נחמיה ב”ר משולם, שהיה עבד לעדת ישרון ועסק בלמוד הישיבות בק’ פיטראויץ וק’ תאסלאויץ ופה עיה”ק הרבה שנים“⁷², וכן הורה במפורש „לעשות בגופו כל ארבע מיתות, כמו שמבואר בספרים, ולהשליך אותו מעל המטה — וכן עשו בחו”ל לכמה גדולי ישראל, אשר סטנם עבה ממתני, ואין לי ערך ודמיון להם כלל“⁷³.

מידידיו הסופרים הר”י ריבלין והר”מ סלומון ביקש להודיע ב„המגיד“ ו„הלבנון“ על פטירתו, אך הזהיר אותם „לבל יכתבו ח”ו שום תואר רק כפי הנוסח שכתבתי — — — שיהיה חרות על המצבה, ובנוסח זה יכתבו שם, רק שיכתבו עוד שציוה וביקש לכל התלמידים שלמדו לפניו, הן בישיבות הג”ל, הן בפני עצמו, בכל מקום שהם, ואף שיש בהם אשר המה כעת מופלגים וגדולים בתורה וביראה ובעלי הוראה, לכלם הנני מבקש שילמדו תיכף מיום השבועה שלשים יום, משניות אותיות שמי, ולפחות פרק אחד בכל יום, ולומר תפלת אנא’ אחר הלמוד“, והוא מבטיח ו„מי שייטיב חסדו עמדי ללמוד כן כל הי”ב תודש לאחר

68. קטעים מדרשתו שנדפסה ב„פתיחא זעירא“ לספר נתיבות השלום (ירושלם תרל”ה). הובאו לדפוס ע”י ידידי ר’ בנימין ב”ר אליעזר ריבלין בשם „כבוד ירושלם“ (בלוח ירושלם לד”נ ברינקר, תש”ג, ע’ קמ”א—קמ”ו).

69. את הסכמתו נתן לשני הספרים כאחד, ולכל ספר צורפו הערות שונות. בהערה אשר בשולי ההסכמה ל„גאון אברהם“ (אודיסה תרכ”ד), הוא מעיר „מדי עברי בדרך עיוני בין בתרי חידושי הגאונים המחברים ז”ל — מצאתי ראיתי מאמרים רבים, כי כבר מפורשים בספרים המפורסמים, באין חידוש בהם, ומהם שנכתבו רק לזכרון בעלמא, ואולם לא רציתי לשנות בחיבורים דבר“.

70. אותה הסכמה נדפסה, כאמור, גם בפתח ספר „זכרון למשה“ (אודיסה תרל”ג), בתוספת הערה „אין לתמוה על זה, כי בדברי המחבר מצא השגות לדברי הפוסקים הראשונים ועל בעלי השו”ע כי לא כתב זה להלכה, כי אם ע”פ רוב העיון, וחכם המבין מדעתו ויכול להכריע, כי כנים הדברים“.

71. שפתי ישנים, א’ ע”ב.

72. שם, ב’ ע”ב.

73. שם ג’ ע”א. „הצבי“ המספר על פטירתו מוסר כי „ראשי החברה קדישא יראו לנפשם ויעשו ככל אשר ציווה המת, ויקראו למקובל מהספרדים לעשות סדר ארבע מיתות בית דין. הם בקיאים בדבר ולא האשכנזים“.

הפשיירה, לזכות ולצדקה תחשב לו, ואחזיק ליה טיבותא רבא". כן הפציר בהם לרשום לפניהם יום ה"יארצייט" וללמוד בו ביום לעילוי נשמתו⁷⁴.

עד רגעו האחרון לא פסק פומיה מגירסא, וגם בשעת גסיסה עוד דובבו שפתותיו בסוגיא אחת, ובהתאמצות נשא ונתן בה, אם כי רוב דבריו לא היו מובנים כבר, ועליו נאמר: „אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו", כי גם בדרך הילוכו לעולם האמת, לא הניח תלמודו מפיר"⁷⁵.

ביום ח' בסיון תרמ"ז נתבקש בישיבה של מעלה והובא לקברות במעלה הר הזיתים⁷⁶, בהשאירו אחריו שם טוב, לזכר עולם כאחד משומרי משמרת הישוב היהודי בירושלם.

(ציירה : רות באומן)

74. שם, ד, ע"א. מסבלותיו המשפחתיים בימי חלדו נציין כי בתו בתיה, שהיתה עקרת הבית נפטרה בשנת תרי"ז, בשנה הראשונה לאחר נשואיה, וכן נפטרו על פניו שני בנים, ר' אברהם יעקב ור' יוסף חיים אליהו (זכרון, ח, ע' 19).

בדברי ההערכה שפורסמו לאחר פטירתו ב„האסיף" תרמ"ח, מספר ח"מ מיכלין כי „בשנה האחרונה העכירו את רוחו שועלים וישימוהו מסרה לחצי לעגם, ויבואו עליו בסרוניא, ללא אמת וללא אמונה, וימצאו להם ידיים באחד מכתבי העתים, וימררוהו ורובו, ולבו נשבר בקרבו, לראות כי השטן חסיתם בו, למרות עיני כבודו בעת כולו עלמא ידעי, כי נקי כפים ובר לבב הזה, לא עשה רעה לאדם — ובכן חלה את חליו אשר מתו לדאבון לב כל מכיריו" (ע' 70).

75. זכרון, ח, ע' 14.

76. שם, ע' 18, ובפנקס של חברה קדישא נרשם לאמר „למדכר יומא דהספידא ואבל רבתי, אשר נלקח הרב הגאון המפורסם ראש מתיבתא בפעה"ק ישיבת עץ חיים כמה שנים, וכן בחו"ל כמה עירות".